

Ulanowska, Agata

Sub-mykeńska Grecja? : z rozważań nad chronologią przełomu epok brązu i żelaza w Grecji Lądowej

Światowit 1 (42)/Fasc.A, 179-184

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sub-mykeńska Grecja?

Z rozważań nad chronologią przełomu epok brązu i żelaza w Grecji Lądowej

Przełom epok brązu i żelaza w Grecji przypadający na trudny dla archeologii basenu Morza Śródziemnego XI wiek p.n.e., stanowi wyraźny problem również w badaniach nad chronologią egejską. Przyczyny takiego stanu rzeczy są zrozumiałe: brak źródeł historycznych, niepełny stan wiedzy (ograniczający się nieomal wyłącznie do znajomości cmentarzysk, z niektórych tylko rejonów Grecji) w połączeniu z wyraźnym dla okresu przełomu pogorszeniem się warunków życia i rozproszeniem osadnictwa głównie na terenie Grecji lądowej (pauperyzacja, spadek liczby stanowisk, izolacja) zmusza archeologów do opierania się w rozważaniach nad chronologią wyłącznie na analizie zmian stylów ceramicznych. Pomimo, że właściwie cała chronologia względna epoki brązu w Grecji została zbudowana przede wszystkim na tej podstawie to, wobec jednorodności rozwijających się „linearnie” mykeńskich stylów ceramicznych, periodyzacja wcześniejszych okresów kultury mykeńskiej nie budzi wśród badaczy wątpliwości. Jednak wraz z upadkiem pałaców mykeńskich pod koniec okresu późnohelladzkiego III B, style ceramiczne bezpowrotnie tracą swoją jednorodność, pozwalającą mówić o mykeńskiej *koinè*. Na ich miejscu pojawiają się style lokalne, często współwystępujące ze sobą, charakterystyczne dla pewnych tylko obszarów Grecji. Taka sytuacja, wobec braku innych kryteriów poza zmieniającą się ceramiką, stanowi kolejne, poważne utrudnienie w badaniach nad chronologią względną przełomu. Nie mniejszym problemem dla okresu przełomu jest także brak korelacji, które pozwoliłyby na ustalenie w miarę pewnego datowania bezwzględnego.

Z przypadających na moment przełomu: schyłkowej fazy okresu późnohelladzkiego III C, okresu sub-mykeńskiego i protogeometrycznego, w świetle zarysowanych powyżej trudności, najgorzej przedstawia się zagadnienie datowania szeroko dyskutowanego w

literaturze okresu sub-mykeńskiego (tabela 1). W wieloletniej dyskusji poruszano zarówno kwestię zasadności wyodrębniania okresu sub-mykeńskiego jako odrębnej fazy chronologicznej, „przynależności” SMyk do schyłku epoki brązu lub początków epoki żelaza i jego relacji ze schyłkowym późnohelladzkim III C i okresem protogeometrycznym, geograficzny zasięg i miejsce narodzin tej fazy, jak i wreszcie problem adekwatności samej nazwy. Przedstawiając różne oceny okresu SMyk chciałabym zwrócić uwagę na dwie sprawy, które w moim odczuciu przyczyniły się do powstania tylu kontrowersji: po pierwsze płynność przemian, jakie zachodziły w okresie przełomu niezwykle utrudnia uchwycenie wyraźnych ceszur chronologicznych, po drugie wspomniane powyżej zróżnicowanie lokalne ceramiki nie pozwala na zbudowanie przejrzystej chronologii względnej, której fazy odzwierciedlane byłyby przez styl lub grupę stylów ceramicznych.

Nazwa „ceramika sub-mykeńska”, wprowadzona została po raz pierwszy przez Skeata w r 1934 dla ceramiki pochodzącej z cmentarzyska na Salaminie, która wykazywała bardzo bliskie związki z ceramiką mykeńską, ale została zakwalifikowana przez publikującego ją Wide'a jako protogeometryczna². W swoim monumentalnym opracowaniu ceramiki mykeńskiej Furumark uwzględnił tę grupę naczyń i razem z ceramiką z cmentarzyska Pompejon na Kerameikosie zakwalifikował je do fazy późnohelladzkiej III C₂, określanej przez Furumarka również jako faza sub-mykeńska³. Dla Furumarka ceramika PH III C₂ stanowiła fazę przejściową (mającą wyraźny walor chronologiczny) pomiędzy ostatnimi naczyniami PH III C₁ z Argolidy (PH III C_{1C}) a ceramiką protogeometryczną z Attyki. Ten stosunek do ceramiki submykeńskiej wyraźnie odzwierciedla zaproponowany przez Furumark podział okresu późnohelladzkiego: wyróżnienie dwóch głównych faz: PH III C₁ i PH III C₂,

¹ A. FURUMARK, *Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm 1941, *Idem*, *The Chronology of Mycenaean Pottery*, Stockholm 1941, V.R.D'A. DESBOROUGH, *The Last Mycenaean and their Successors*, Oxford 1964; *Idem*, GDA; C-G. STYRENIUS, *Sybymycenaean Studies*, Lund 1967; DAG; J. RUTTER, *Late Helladic IIIC pottery and some historical implications*, in: DAVIES, N.E. ed., *Symposium on the Dark Ages in Greece*, April 30 1977, Hunter College, New York 1977, p. 1-20; *Idem*, *A plea*, p. 58-65; S. IAKOVIDES, *The chronology of LH IIIC*, AJA 83, 1979, p. 454-

62; P. MOUNTJOY, *Mycenaean Decorated Pottery. A Guide to Identification*, [SIMA 73], Göteborg 1986, MOUNTJOY, V. HANKEY, *LH III C versus Submycenaean: the Kerameikos Pompeion cemetery reviewed*, JdI 103, 1988, p. 1-37.

² T.C. SKEAT, *The Dorians in Archaeology*, London 1934, p. 28; S. WIDE, *Gräberfunde aus Salamis*, AM 35 1910, p. 17-36.

³ FURUMARK, *The Mycenaean Pottery*, p. 576-582; *Idem*, *The Mycenaean IIIC pottery and its relations to Cypriot fabrics*, *Opuscula Archaeologica* 3, 1944, p. 220-222.

z których pierwsza dzieli się na trzy pod-fazy: PH III C_{1A} gdzie obok silnych tendencji z okresu PH III B, jak kontynuacja Stylu Obrazowego (*Pictorial Style*), pojawiają się style „Zwarty” i „Ośmiornic”; PH III C_{1B} – rozwój trzech stylów, faza zakończona zniszczeniem spichrza w Mykenach oraz PH III C_{1C} ze schyłkowymi, uproszczonymi wariacjami stylów „Zwartego” i „Ośmiornic” z depozytu przy Lwiej Bramie⁴.

Kolejne odkrycia archeologiczne zmusiły badaczy do pewnej weryfikacji klarownego systemu wprowadzonego przez Furumarka. Dla pierwszej fazy okresu PH III C (PH III C₁ wg Furumarka) znaczących modyfikacji dokonał J. Rutter opierając się na publikacjach ceramiki z Myken, Perati, Lefkandi i Iria⁵. Uwzględniając różnice regionalne Rutter wydzielił aż pięć pod-faz, z których czwarta, najbardziej rozwinięta podzielona została na wczesną i późną. Zgodnie z podziałem Ruttera okresowi PH III C_{1A} wg Furumarka odpowiadają 3 fazy, PH III C_{1B} – faza 4 i PH III C_{1C} – faza 5. Główne zasady podziału Ruttera zdaje się potwierdzać ceramika i sekwencja stratygraficzna z Tirynsu, gdzie Warren i Hankey, na podstawie raportów K. Kiliana i C. Podzuweita, wyróżniają, po zniszczeniach w okresie PH III B₂, również pięć faz chronologicznych: 1 – przejściową; 2 – wczesną PH III C; 3 – wczesną rozwiniętą PH III C; 4 – rozwiniętą PH III C i 5 – późną⁶. Podobnie rysuje się sekwencja ceramiki z tzw. *Citadel House* w Mykenach, gdzie P. Mountjoy wyróżniła aż 6 faz następujących po okresie PH III B₂, z których piąta odpowiada mniej więcej stylowi „Zwartemu” i „Śpichlerzowemu”⁷. Jednak w swoim opracowaniu ceramiki mykeńskiej, nawiązując do podziału Furumarka, Mountjoy dokonała uproszczeń wyróżniając trzy główne pod-fazy dla okresu PH III C: wczesną (odpowiadającą fazom 1-3 Ruttera), środkową (Rutter, faza 4) i późną (Rutter faza 5)⁸. Zaznaczyć należy, że dla Mountjoy okres submykeński stanowi osobną fazę, pomimo podkreślanych przez autorkę podobieństw stylistycznych, traktowaną oddzielnie od ceramiki późnohelladzkiej III C⁹.

Potrzeba modyfikacji terminu „sub-mykeński” czy też „faza PH III C₂” zrodziła się znacznie wcześniej, chociaż aż do 1979 r. dotyczyła ona przede wszystkim konieczności bardziej precyzyjnego określenia co mianowicie ten termin miałby oznaczać. W 1964 r.

Desborough zaproponował, żeby przez termin SMyk rozumieć pewien okres, charakterystyczny dla zachodniej Attyki, odpowiadający w czasie ostatnim fazom ceramiki mykeńskiej w Argolidzie¹⁰. Desborough po raz pierwszy powiązał z ceramiką SMyk zmiany w obyczajach grzebalnych: wzrost popularności grobów jamowych i skrzynkowych z pojedynczymi pochówkami oraz pojawienie się w wyposażeniu grobowym długich szpil i fibul łukowatych. J. Deshayes publikując cmentarzysko Deiras zakwestionował rozumienie SMyk jako fenomenu wyłącznie attyckiego; jego zdaniem SMyk był fazą chronologiczną rozpoczynającą się w Argolidzie, a nie w Attyce, którą należałoby dzielić na 3 pod-fazy: 1 i 2 – znane z Deiras, odpowiadające PH III C_{1C} wg Furumarka; 3 – widoczną w Argos w cmentarzysku grobów skrzynkowych (koło Muzeum i teatru klasycznego) odpowiadającą LH III C₂ Furumarka, czyli ceramice z Kerameikosu i Salaminii¹¹.

Wznowienie dyskusji nad znaczeniem terminu SMyk owocuje pojawieniem się w 1967 r. publikacji C.G. Styreniusa pod znaczącym tytułem „*Submycenaean Studies*” w całości poświęconej temu okresowi. Styrenius wyróżnia aż 5 pod-faz chronologicznych: 1 – wczesny SMyk, najpełniej widoczny w Argos; 2 – średni SMyk, 3 – późny SMyk A; 4 – późny SMyk B; 5 – okres przejściowy między SMyk i PG¹². Styrenius podkreśla przejściowy charakter tego okresu, uwypuklając związki stylistyczne ceramiki SMyk zarówno z ceramiką mykeńską (pod-fazy 1 i 2) jak i ceramiką protogeometryczną (fazy 4 i 5, z których ostatnia współczesna jest już pierwszym naczyniom w stylu PG). Płynnym zmianom stylistycznym w ceramice towarzyszyły zmiany w konstrukcji grobów, wyposażeniu i obyczajach grzebalnych. Zdaniem Styreniusa nowy styl narodził się w Argolidzie (jednak nie w Deiras jak sugerował Deshayes, tylko w Argos), gdzie widoczne jest płynne przejście od form LH III C_{1C} do wczesno SMyk; poza Argolidą i Attyką większość faz SMyk występowała w Elidzie, pewna ilość materiału znana jest także z Achai, Beocji, Koryntii, Elidy, Messenii, Fokidy i Tessalii¹³.

Krytyczny stosunek do rozwijającej się w dyskusjach naukowych fazy SMyk zaprezentował A. Snodgrass¹⁴. Po raz pierwszy podkreślił on, że termin odnoszący się jego zdaniem do samego schyłku kultury mykeńskiej, jest wysoce nieadekwatny. W przeciwieństwie do

⁴ FURUMARK, *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm 1941, p. 548-575.

⁵ RUTTER, *Late Helladic IIIC pottery and some historical implications*, p. 1-20.

⁶ WARREN, HANKEY, p. 101-103, tab. 2.8, 106.

⁷ MOUNTJOY, *The Mycenaean LH III C pottery from Phylakopi*, in: J.A. MACGILLIVRAY, R.L.N. BARBER (eds), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology*, Edinburgh 1984, p. 226, tab. 1, *eadem*, *Mycenaean Decorated Pottery*, p. 133-135, 155-6, 181-2.

⁸ MOUNTJOY, *Mycenaean Decorated Pottery*, p. 133-193.

⁹ *Ibidem*, p. 194-200, MOUNTJOY, HANKEY, *LH III C versus Submycenaean*, p. 1-37.

¹⁰ DESBOROUGH, *The Last Mycenaean and Their Successors*, p. 17-20, 28.

¹¹ J. DESHAYES, *Argos. Les fouilles de la Deiras*, [Études Peloponésiennes IV], Paris 1966, p. 195, 247, 251.

¹² STYRENIUS, *op.cit.*, p. 25-28, 52 *passim*, p. 151-164.

¹³ *Ibidem*, p. 125-148, 160.

¹⁴ DAG, p. 31-34.

Desborough'a czy Styreniusa, Snodgrass widział trudność w rozciągnięciu pojęcia SMYk na inne klasy zabytków, poza ceramiką. Dla Snodgrassa SMYk to jedynie styl w ceramice, charakterystyczny dla zachodniej Attyki, występujący jednocześnie z ostatnią fazą ceramiki myczeńskiej i bezpośrednio poprzedzający powstanie stylu PG w Attyce. Definicja Snodgrassa ignoruje jednak występowanie stylu SMYk w Argolidzie i innych rejonach Grecji poza Attyką.

Nowe rozumienie terminu przedstawił ponownie Desborough, który w 1972 r. rozszerzył swoją wcześniejszą definicję SMYk do pojęcia SMYk kultury, wyraźnie wywodzącej się z tradycji myczeńskiej. Obejmowałaby ona jego zdaniem dość rozległy obszar, rozciągający się od zachodniej Attyki i Eubei do Beocji, Koryntii, Argolidy i prawdopodobnie Elidy. Kultura SMYk miała rozwijać się od końca późnych faz PH III C (lub równocześnie z ostatnimi fazami PH III C w takich regionach jak Cyklady, Dodekanez, Achaja, wschodnia Attyka), do pojawienia się ceramiki PG¹⁵. Kulturę SMYk charakteryzowałyby nie tylko ceramika, czy typy grobów, uzbrojenia, fibul, szpil i pierścieni, ale także ślady osadnictwa¹⁶. Dla Desborough'a pojawienie się kultury SMYk jest wyraźnym końcem epoki myczeńskiej i zarazem początkiem okresu tzw. Wieków Ciemnych, których wczesną fazę, obok okresu SMYk stanowi okres protogeometryczny.

Wyraźny sceptycyzm wobec koncepcji kultury SMYk, a nawet istnienia okresu SMYk jako fazy chronologicznej wyraził J. Rutter. Analizując wyniki badań Deshayes'a, Styreniusa i Desborough'a Rutter podkreślił, że chociaż termin SMYk obejmuje coraz więcej klas zabytków i ma coraz szerszy zasięg geograficzny, to tzw. „kultura SMYk” w wielu (jeśli nie we wszystkich) miejscach okazuje się być równoczesna z ostatnimi fazami PH III C. Argumentując, że materiał ceramiczny, określane jako SMYk pochodzi wyłącznie z grobów i jest w istocie współczesny ostatnim fazom PH III C znanym z osadnictwa, Rutter zaproponował całkowite odrzucenie terminu SMYk i włączenie ceramiki „SMYk” do wyodrębnionej przez siebie zachodnio-attyckiej lub argolidzkiej fazy PH III C – 5¹⁷. Wnioski Ruttera starała się poprzec E.L. Smithson, która

na podstawie ceramiki ze studni z Ateńskiej Agory i północnego zbocza Akropolu zasugerowała, że późny materiał PH III C i SMYk były sobie współczesne¹⁸. Wbrew oczekiwaniom autorki, jej publikacja świadczyła jednocześnie przeciwko hipotezie Ruttera dowodząc, że ceramika SMYk występowała nie tylko w kontekście grobowym. Ponadto zdaniem Smithson materiał SMYk częściowo współwystępował z materiałem wczesno-PG, co sugerowało by, że SMYk i również PG są sobie współczesne¹⁹. Akceptacja wniosków Smithson oznacza, że w Atenach styl SMYk we wczesnej fazie występował jednocześnie ze stylem PH III C, pod koniec natomiast towarzyszyły mu naczynia we wczesnym stylu PG, a zatem traktowanie SMYk jako cezury chronologicznej wymaga dużej ostrożności²⁰.

W 1986 r. P. Mountjoy przedstawiła argumenty przywracające terminowi SMYk walor fazy chronologicznej: omawiany przez nią, niepublikowany wówczas, materiał ceramiczny z Tirynsu i Myken znajdował się w dobrze stratyfikowanej warstwie powyżej późnej ceramiki z PH III C²¹. Publikując dwa lata później materiał z Myken, Mountjoy dołączyła do argumentów archeologicznych (stratygrafia) argumenty stylistyczne potwierdzając, że faza SMYk jest późniejsza od ostatnich faz PH III C oraz sugerując, że poza Argolidą, zachodnią Attyką i Eubeą, SMYk mógł występować gdzie indziej²².

Publikacja Mountjoy doprowadziła do powszechnej zgody, że ceramika SMYk występowała także w osadach oraz, że stanowi ona raczej fazę chronologiczną niż tylko lokalny styl, współczesny gdzie indziej z ostatnimi fazami PH III C. Wątpliwości wokół samej nazwy „sub-myczeński”, wyrażane przez Snodgrassa czy Ruttera wynikają z podobieństwa stylistycznego wczesnej ceramiki SMYk z ceramiką myczeńską końcowych faz PH III C i przekonania, że ceramika SMYk powinna być ściślej wiązana z kulturą myczeńską. Jednak propozycja zastąpienia terminu SMYk terminem „*Final Mycenaean*”, chociaż adekwatna dla Asine, budzi zastrzeżenia np. dla Attyki ze względu na równie wyraźne związki ceramiki SMYk z protogeometryczną²³. Różnice pomiędzy ceramiką SMYk i PG wynikają przede wszystkim z ulepszenia technologii produkcji tej

¹⁵ GDA, *passim*.

¹⁶ GDA, p. 64-79; Desborough najczęściej zakłada istnienie osadnictwa SMYk na podstawie cmentarzysk z grobami SMYk, wyjątek stanowią Argos, Ateńska Agora, północne zbocza Akropolis i Mykeny.

¹⁷ RUTTER, *Late Helladic III C pottery and some historical implications*, p. 60-62.

¹⁸ E.L. SMITHSON., *The prehistoric Klepsydra: some notes*, in: *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography Presented to Homer A. Thompson*, [Hesperia Suppl. 20] 1982, p. 141-154.

¹⁹ J.K. PAPADOPOULOS, *To kill a cemetery: The Athenian Kerameikos and the Early Iron Age in the Aegean*, JMedA 6/2, 1993, p. 180; sądzi, że E.L. Smithson nie była w stanie odróżnić późnego PH III C od SMYk i sugeruje, że bez

względem na nazwę (SMYk, *Final Mycenaean* czy późny PH III C), badany przez Smithson materiał należał do jednej fazy chronologicznej.

²⁰ Cf. PAPADOPOULOS, *op.cit.* p. 180, argumentując przeciwko linearnej koncepcji rozwoju stylów ceramicznych zgadza się z taką możliwością.

²¹ MOUNTJOY, *Mycenaean Decorated Pottery*, p. 194-200.

²² MOUNTJOY, HANKEY, *LH III C Late versus Submycenaean*, p. 1-37.

²³ Cf. B. FRIZELL, *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974*, 3. *The Late and Final Mycenaean Periods*, Stockholm 1986, p. 85-86; zaznacza, że „*Final Mycenaean*” w Asine jest krótszy od SMYk w Atenach, podkreślając pewne różnice stylistyczne pomiędzy ceramiką z Aten i Asine.

ostatniej i tłumaczone są powstaniem profesjonalnych warsztatów ceramicznych i odrodzeniem się rzemiosła²⁴. Zestawione w tabeli 1 opinie badaczy dotyczące chronologii względnej przełomu epok (uwzględniające – poza Rutterem – okres SMYk) są jednak wysoce umowne. Ilustrowany przez tabelę 2 stosunek badaczy do relacji pomiędzy okresem SMYk i PH III C oraz PG wyraźnie wskazuje na wspomnianą powyżej możliwość współwystępowania ceramiki SMYk ze stylami wcześniejszymi i późniejszymi. Podobna sytuacja ma zresztą miejsce na przełomie okresów protogeometrycznego i wczesnogeometrycznego. Pojawienie się stylu WG jest również umowną cezurą chronologiczną, ponieważ jednocześnie ze stylem WG w Atenach kontynuowane są tradycje PG na obszarze Krety i Dodekanezu, oraz lokalny styl sub-protogeometryczny, który narodził się na Eubei i swoimi wpływami objął Tessalię, Skyros, północne Cyklady a nawet Macedonię i Beocję²⁵. Wyraźną płynność przejścia od okresu późnohelladzkiego PH III C przez SMYk do protogeometrycznego, widoczną w zmianach stylów ceramicznych, podkreślają stopniowe, wskazujące na kontynuację przemiany w wyposażeniu i obyczajach grzebalnych²⁶. Wydaje się zatem, że traktowanie okresu SMYk jako cezury wyznaczającej początek epoki żelaza ma charakter przede wszystkim symboliczny; równie uprawnione jest pojmowanie SMYk jako fazy kończącej epokę mykeńską²⁷.

Chronologia bezwzględna okresu sub-mykeńskiego nie ma jak dotąd pewnych podstaw i dlatego w całości opiera się na chronologii względnej i jej korelacjach istniejących dla okresów PH III B, środkowej fazy PH III C oraz wczesno- i średniogeometrycznego²⁸. Korelacje umożliwiają jedynie ustalenie dat granicznych. Według chronologii Warrena i Hankey oraz Coldstreama okres nie-korelowany obejmuje ok. 285, 300 lat²⁹. Wyodrębnione na podstawie chronologii względnej okresy pomiędzy tymi datami, datowane są w oparciu o teoretyczną ilość pokoleń przypadających na czas trwania danego sty-

lu ceramicznego. Poważne problemy jakie generalnie narzeka datowanie wydarzeń z 12 w. p.n.e. oraz brak zgody co do długości trwania trzech faz PH III C i okresu sub-mykeńskiego powodują wyraźne różnice w chronologii bezwzględnej proponowanej przez poszczególnych badaczy³⁰ (tabela 3). W moim przekonaniu sugestie dotyczące wydłużenia okresu SMYk do dwóch lub ponad dwóch pokoleń, oraz przesunięcie początku okresu protogeometrycznego na 1000 r. p.n.e. znajdują poparcie w proponowanej przez Finkelsteina nowej chronologii niskiej dla Filistynów³¹.

Akcentowaną powyżej płynność przejścia pomiędzy epokami do pewnego stopnia zakłóca wyraźny spadek liczby stanowisk w tym okresie oraz kłopotliwy dla rozważań chronologicznych fakt, że w wielu rejonach Grecji zamieszkałych zarówno pod koniec okresu mykeńskiego jak i w okresie protogeometrycznym faza SMYk nie występowała. Jest ona znana przede wszystkim z Attyki i Argolidy, gdzie trwała zresztą najdłużej, mniej wyraźnie rysuje się w Koryntii, Beocji, Elidzie, Achai czy Messenii. Dla pozostałych obszarów Grecji możliwe są następujące wyjaśnienia powstałej luki chronologicznej: okres SMYk odpowiada w czasie rozwojowi ostatnich form ceramiki mykeńskiej, lub wywodzących się z niej stylów lokalnych (np. Itaka, Cyklady), które później wypracowują własne style PG, przejmują attycki lub zmieniają lokalne style PG pod wpływem ceramiki attyckiej, obszary te były niezamieszkałe w okresie SMYk, stan badań nie pozwala stwierdzić co się wówczas działo na tych obszarach³². Ten stan rzeczy (pomijając czynnik naszej niewiedzy) odzwierciedla pogłębiające się różnice lokalne pomiędzy krainami i podkreśla charakterystyczną dla początków epoki żelaza izolację poszczególnych regionów. Mykeńska Grecja, ze wspólną dla państw mykeńskich kulturą materialną tworzącą rzeczywistą *koinè* należy w tym okresie bezpowrotnie do przeszłości. Lokalny charakter zmian zachodzących na terenie dawnych państw mykeńskich, zapoczątkowany

²⁴ GGP, p. 335; Coldstream podkreśla, że różnica między PG a SMYk wynika tylko z wprowadzenia profesjonalistów.

²⁵ GGP, p. 50, 51.

²⁶ K. LEWARTOWSKI, *Późnohelladzkie groby prostych typów. Studium mykeńskich obyczajów grzebalnych*, Warszawa 1996, p. 96, 60, W. CAVANAGH, C. MEE, A *Private Place: Death in Prehistoric Greece* [SIMA 75], Jonsered 1998, p. 135-136.

²⁷ Wyraźny od końca lat 60-tych rozwój badań nad okresem tzw Wieków Ciemnych doprowadził do ich „nieformalnego” skrócenia do początku okresu wczesnogeometrycznego (900 r. p.n.e.) cf. GDA, DAG, GG oraz stopniowego zastępowania „Wieków Ciemnych” terminem epoka żelaza, lub od okresu wczesnogeometrycznego „Grecja geometryczna” cf. GIAA, DAG, J. BOUZEK, *The early Greek religion and the coming of the Age of Iron*, Religio 1/2, 1993, p. 105-124; PAPAPOPOULOS, *op.cit.*; GG; całkowite odrzucenie koncepcji Wieków Ciemnych cf. P. JAMES et al., *Centuries of Darkness: A Challenge to the*

Conventional Chronology of Old World Archaeology, London, New York 1991.

²⁸ WARREN, HANKEY, p. 108, 154; GGP, p. 302.

²⁹ WARREN, HANKEY, p. 169, tab. 3.1; GGP, p. 321, tab. 322; okres ten może być jeszcze wydłużony przy zastosowaniu wysokiej chronologii Egiptu.

³⁰ WARREN, HANKEY, p. 158; datowanie osadnictwa filistyńskiego cf.: T. DOTHAN, *The Philistines and their Material Culture*, Jerusalem 1982, p. 96 *passim*; I. SINGER, *The Beginning of Philistine Settlement in Canaan and the Northern Boundary of Philistia*, Tel Aviv 12, 1985, p. 109-122; A. MAZAR, *Archaeology of the Land of Bible 10 000 – 586 B.C.E.*, New York 1990; G.W. AHLSTRÖM, *The History of Ancient Palestine*, Minneapolis 1993, p. 291 *passim*; I. FINKELSTEIN, *The Date of the Settlement of the Philistines in Canaan*, Tel Aviv 22 1995, p. 213-239.

³¹ FINEKELSTEIN, *op.cit.*

³² GDA *passim*; DAG, p. 134-135.

pojawieniem się trzech stylów w PH III C, ma wyraźną kontynuację w okresie sub-mykeńskim, protogeometrycznym i wczesnogeometrycznym, widoczną w zróżnicowaniu zarówno stylów ceramicznych jak i obyczajów grzebalnych. Nawet pewna uniformizacja ceramiki pod wpływem stylu attyckiego w okresie średniogeometrycznym,

nie może być porównywana z mykeńską koin³³. Dlatego też w moim przekonaniu, przy akceptacji waloru chronologicznego dla ceramiki sub-mykeńskiej wraz z towarzyszącymi jej przemianami, nie można jednak mówić o sub-mykeńskiej Grecji, w takim sensie jak było to możliwe dla Grecji mykeńskiej.

Tabela 1: Datowanie względne

PH - późnohelladzki
SMyk - sub-mykeński

Furumark	Deshayes	Styrenius	Rutter	Kilian/Podzuweit fazy	Mountjoy
PH III C _{1A}	PH III C	PH III C	PH III C faza 1	post-destrukcyjna	PH III C wczesny
PH III C _{1B}			PH III C faza 2	wczesna	
			PH III C faza 3	wczesna-rozwinięta	PH III C środkowy
			PH III C faza 4 a	rozwinięta	
			PH III C faza 4 b		
PH III C _{1C}	SMyk 1			późna	PH III C późny
	SMyk 2				
PH III C ₂ =SMyk	SMyk 3	Wczesny SMyk Średni SMyk Późny SMyk A Późny SMyk B Przełom SMyk/PG	PH III C faza 5	SMyk	SMyk

Tabela 2: Relacje pomiędzy okresem sub-meksykańskim a późnohelladzkim IIIC i protogeometrycznym

PH - późnohelladzki
SMyk - sub-mykeński
PG - protogeometryczny

Furumark	Deshayes	Styrenius	Desborough	Rutter	Smithson/Pa Padopoulos	Mountjoy	Frizell
PH III C 1	PH III C _{1B}	PH III C _{1C}	PH III C _{1C}	PH III C faza 5	PH III C/SMyk	PH III późny	PH III C
	PH III C _{1C}						
PH III C2	SMyk	SMyk	SMyk			SMyk	Final Mycenaean
		SMyk/PG	PG	PG	SMyk	PG	PG
PG	PG	PG			SMyk/PG		

³³ GG, p. 102-103.

Tabela 3: Datowanie bezwzględne

PH - późnohelladzki
 SMyk - sub-mykeński
 PG - protogeometryczny

wszystkie daty są p.n.e.

	Furumark	Styrenius	Desborough	Snodgrass	Rutter	Iakovidis	Mountjoy	Warren/ Hankey
PH IIIc/ SMyk	1075	1125	1150	1125/1100	1075	1075	1060	1076/1065
SMyk/ PG	1025	1040/1035	1075/1050	1050/1040	1050	1025	1000	1025/1015

Wykaz skrótów

- DAG A.M. SNODGRASS, *The Dark Age Greece*, Edinburgh 1971
 GDA V.R.D'A. DESBOROUGH, *The Greek Dark Ages*, London 1972
 GG J.N. COLDSTREAM, *Geometric Greece*, London 1977
 GGP J.N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery*, London 1968
 RUTTER, A Plea J. RUTTER, *A plea for the abandonment of the term „Submycenaean”*, TUAS 3 (1979), p. 58-65
 WARREN, HANKEY P. WARREN, V. HANKEY, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol 1989

Furumark	Styrenius	Desborough	Snodgrass	Rutter	Iakovidis	Mountjoy	Warren/ Hankey	
PH IIIc/ SMyk	1075	1125	1150	1125/1100	1075	1075	1060	1076/1065
SMyk/ PG	1025	1040/1035	1075/1050	1050/1040	1050	1025	1000	1025/1015